

TERMINLARNING METAFORIK SHAKLLANISH MEXANIZMLARIGA BIR NAZAR

Ikromjon Toshpulat-ug'li Xabibjonov
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya: Birikma terminlarning ikkita katta guruhga ajralishi ma'lum. Ushbu maqolada anashu ikki guruhning sodda birikma terminlari misolida ularning metaforik shakllanish mexanizmlari haqida qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: termin, metafora, tilshunoslik, tadqiqot, ilmiy faraz

A LOOK AT THE MECHANISMS OF METAPHORICAL FORMATION OF TERMS

Ikromjon Toshpulat-ugli Khabibjonov
Tashkent University of Economics and Pedagogy

Abstract: It is known that compound terms are divided into two large groups. This article briefly discusses the mechanisms of their metaphorical formation using the example of simple compound terms of these two groups.

Keywords: term, metaphor, linguistics, research, scientific hypothesis

Tilning maxsuslashmagan ma'noli birliklariga xos bo'lgan mazkur jarayon maxsuslashgan ma'noli birliklariga ham tegishli hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilida *kredit siyosati* termini hosil qilinguncha ham *davlat siyosati*, *tashqi siyosat* kabi siyosatshunoslik, diplomatiyaning birikma terminlari bor edi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da *siyosat* leksemasining uch ma'nosi izohlangan: 1. Davlat hokimiyati shakllarini amalga oshirish va boshqarish; davlat hokimiyatining mamlakatni boshqaruvda va xalqaro munosabatlarda tutgan yo'li. 2. *ko'chma* Hiyla-nayrangga asoslangan, yo'liga qilingan ish, xatti-harakat; ustomonlik. 3. *s.t.* Do'q, po'pisa, qo'rqituv (IV jild, 675) *Kredit siyosati* terminini hosil qilishda leksemaning 1-ma'nosi bilan terminologik tushunchadagi o'xshashlik anglangan. Bank yoki kredit tashkilotining mijozlarga qarz berishda tutgan yo'liga o'xshashligidan foydalanilgan. "Iqtisodiyot atamalarining izohli lug'ati"da ham *kredit siyosati* terminiga "bankning kredit resurslarini joylashtirish sohasidagi qarorlarni qabul qilishga imkon beruvchi qoidalar va cheklovlar majmuyi" deb izoh berilgan. (IAIL, 2022, 178) Demak, qayta terminlashish jarayoni siyosatshunoslik terminini iqtisodiyot termini tarkibiga kiritgan.

Bank-moliya terminologiyasida *kredit siyosati* birikma termini ham ikkilamchi nominatsiya asosida hosil qilingan. Ma'lumki, o'zbek adabiy tilida siyosat leksemasi "davlat hokimiyati shakllarini amalga oshirish va boshqarish; davlat hokimiyatining mamlakatni boshqaruvda va xalqaro munosabatlarda tutgan yo'li; davlatni boshqarish san'ati" ma'nosida keladi¹. Ushbu izohdan ko'rinib turibdiki, *siyosat* leksemasining asosiy tuzilishida "boshqarish" semasi turibdi. Bank-moliya termini sifatida "kredit siyosati" banklarning kredit faoliyatini boshqarishni bildiradi². Boshqacha aytganda, bank o'zining kredit siyosati asosida mijozlarga kredit berish, uni qaytarish amaliyotini boshqaradi. Birikma termindagi kredit leksemasi "pul, moliyaviy resurs" tushunchasini, *siyosat* leksemasi o'sha moliyaviy resurslarni "mijozlarga berish va qaytarib olishdan iborat jarayon" tushunchasini ifodalamoqda. Bunda umumadabiy tildagi *siyosat* leksemasining "boshqarish" semasi bank-moliya faoliyatida moliyaviy resurslarni boshqarishga harakatdagi o'xshashlik asosida ko'chirilgan. Shundan kelib chiqib, kredit siyosati birikma terminining hosil qilinishida ikkilamchi nominatsiyaning metafora turi ishtirok etgan.

Bizning iqtisodiyot terminologiyasini kuzatishimiz natijasida qayta terminlashish - bir termindan boshqa bir terminning hosil bo'lishida metafora usuli birlamchiligini ko'rsatdi. Bu jarayonni *kredit tarixi* termini yordamida ko'rsatib o'tamiz. "Iqtisodiyot atamalarining izohli lug'ati"da ushbu termin "mijozning qaysi kredit tashkilotidan qancha miqdorda qarz olgani va keyinchalik uni qanday to'lagani to'g'risidagi batafsil ma'lumot" ma'nosini ifodalaydi. (IAIL, 2022, 178) Metaforik nominatsiyaning qanday yuz berganligini izohlash uchun *tarix* leksemasining izohli lug'atdagi ma'nolarini keltirish kerak: *Tarix* [arabcha - o'tmish; davr, vaqt, era; sana; tarix] 1. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida yuzaga kelgan voqelik, hayot. 2. O'tmishga oid fakt va hodisalar majmuyi; o'tmish, kechmish. 3. Biror narsa, voqea-hodisa yoki shaxsning o'tmish hayoti. *Qishloqning tarixi*. 4. Jamiyat va davlatlar o'tmishi taraqqiyotini o'rganuvchi fan. *O'rta asrlar tarixi*. 5. Tabiat va jamiyatning, undagi ma'lum sohalarning rivojlanishi, o'zgarishi bilan bog'liq tomonlarni o'rganuvchi fan. Tilshunoslik tarixi. 6. Biror narsa, voqea-hodisaning yuz berishi bilan bog'liq ma'lumotlar majmuyi. 7. Biror ishning bajarilganligini, biror voqea-hodisa qachon bo'lib o'tganligini, mashhur kishilarning tavalludi va vafotini ko'rsatuvchi aniq kalendar vaqt, sana (mumtoz adabiyotdagi san'at turi sifatida "ta'rix" deb ham yuritiladi, (O'TIL, V, 2022, 109-110).

Metaforik nominatsiya usuli bilan hosil qilingan yana bir bank-moliya termini *investitsiya portfeli* termini bo'lib, uning "mablag'larni uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga sarflash" ma'nosini ifodalashi aytiladi³. Sohaviy lug'atdagi ushbu izoh,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 495.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 495.

³ Мухамедова С., Ширинова У., Наримова Г. Банк-молия терминларининг ўзбек тилидаги изоҳли луғати. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – Б. 66.

bizningcha, bu birikma terminning mazmunini ifodalab bera olmaydi. Nega deganda *investitsiyalar portfeli* termini “tashqi manbalardan to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki bilvosita jalb qilingan moliyaviy resurslar va ular bilan bog‘liq hujjatlar” ma‘nosini bildiradi. Mazkur birikma terminning metaforik shakllanganligini tasavvur qilish uchun dastlab umumqo‘llanishdagi *portfel* leksemasining izohli lug‘atdagi ma‘nolarini ko‘rib o‘tish lozim. Portfel [fr. portefeuille < porter - olib yurmoq + feuille - varaq] 1 Kitob, daftar, hujjat kabilar solib olib yuriladigan dastali va qopqoqli maxsus sumka. 2 Nashriyotlarda, gazeta, jurnal muharririyatlarida navbatdagi nashr uchun to‘plangan qo‘lyozma materiallar majmuyi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi izohdan mazkur leksemaning semantik tuzilishidagi asosiy nuqta - “nimaningdir majmuyi, jami” semasi ekanligi ma‘lum bo‘ladi. Soha mutaxassislari ushbu terminologik tushunchani shakllantirishda umumadabiy tildagi *portfel* leksemasining shu semasi bilan “tashqi manbalardan to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki bilvosita jalb qilingan moliyaviy resurslar va ular bilan bog‘liq hujjatlar” (IAIL, 2022) ma‘nosidagi o‘xshashlikni ilg‘agan. *Portfel* leksemasidagi shu xususiyatni bank-moliya terminiga ko‘chirgan. *Investitsiyalar portfeli* termini xususiyatdagi o‘xshashlik asosida hosil qilingan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida faol leksemalardan biri *turkum* hisoblanib, uch ma‘noli polisemantik til birligi hisoblanadi: 1. To‘da, to‘p, guruh. 2. Bir-biriga bog‘liq bo‘lgan, bir butunni tashkil etgan bir necha asar, ma‘ruza va shu kabi; davra, sikl. 3. *biol.* O‘simlik va hayvonlar tizimida bir necha oilani o‘z ichiga olgan bo‘linma. T. Aliqulovning filologiya fanlari nomzodlik dissertatsiyasida hosila ma‘no paydo bo‘lishi, uning zanjir usuli haqida ma‘lumot mavjud⁴. Mazkur ma‘nolar o‘zaro zanjirusulida hosil bo‘lgan bo‘lib, bosh ma‘nodan ikkinchi ma‘no, ikkinchi ma‘nodan uchinchi ma‘no yuzaga kelgan. Uchinchi ma‘no terminologik ma‘no hisoblanadi, tilshunoslik termini sifatida *so‘z turkumlari* termini ham uchinchi ma‘no o‘sib chiqqan, ushbu termin “so‘zlarning leksik-semantik, grammatik guruhlari” ma‘nosini ifodalaydi.

O‘zbek tilining iqtisodiyot terminologiyasida faol tushunchalardan birining nomi hisoblangan *tovar turkumi* termini ham aynan uchinchi ma‘nodan yuzaga chiqqan bo‘lib, “bitta oluvchining manziliga bitta transport hujjati bo‘yicha kelayotgan yoki bitta pochta yuk xati bilan jo‘natilayotgan yoxud bojxona chegarasi orqali o‘tayotgan bitta jismoniy shaxsning qo‘l yukida va bagajida olib o‘tilayotgan tovar yoki uning bir qismi” ma‘nosini ifodalaydi. *Tovar turkumi* termini uchinchi ma‘nodagi “nimaningdir guruhi, sinfi” semasidan o‘xshashlik asosida hosil qilingan, chunki *tovar turkumi* termini anglatuvchi tushunchada ham “bojxona ko‘rigiga taqdim etilgan tovarlarning majmui” ma‘nosi mavjud. har ikki ma‘noda “guruh, sinf” semalari o‘xshashligi kuzatiladi. tilshunoslik termini ham, bojxona termini ham

⁴ Аликулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1966. – Б. 15-21.

botanika terminidan o'sib chiqishi radial⁵ usulida bo'lgan. Qo'shimcha sifatida "Bojxona kodeksi"dagi izohga tuzatishni havola etamiz: "bitta oluvchining manziliga bitta transport hujjati bo'yicha kelayotgan yoki bitta pochta yuk xati bilan jo'natilayotgan yoxud bojxona chegarasi orqali o'tayotgan bitta jismoniy shaxsning qo'l yukida va bagajida olib o'tilayotgan bir necha tur tovarlar yoki ularning muayyan qismi".

Tadqiqotimiz davomida sodda metaforik birikma terminlarning bir qolipda, bir xil metaforik mexanizmida hosil qilinishi qonuniyati mavjudligi aniqlandi. Xususan, antropomorf metaforali *sarmoya qochishi* - "mamlakatning boshqa mamlakatlarga investitsiya, ssuda ko'rinishida, moliyaviy aktivlar sotib olish uchun mablag' yo'naltirishi" (IAIL, 2022, 288); *hisob-kitob intizomi* - "yuridik va jismoniy shaxslarning hisob-kitob amaliyotlari, to'lovlar qoidalariga rioya qilish majburiyati" (IAIL, 2022, 108) terminlarida shaxsga xos xususiyat narsaga ko'chgan. *Sarmoya oqimi* - "chetdan milliy iqtisodiyotga kredit, chet ellik xaridorlarga moliyaviy aktivlarni sotish ko'rinishida pul mablag'larining tushishi" (IAIL, 287) - oqim suvga xos xususiyat bo'lib, bu yerda narsaga ko'chirilgan;

Quyidagi sodda birikma terminlarda narsaga xos xususiyat narsaga ko'chganligini ko'rishimiz mumkin: *yumshoq narx* - "xaridorning savdolanish qobiliyatiga bog'liq tarzda uzil-kesil aniqlanadigan baho", (IAIL, 2022, 370); *yumshoq valyuta* - "o'z nominali va boshqa valyutalar kurslariga nisbatan muqim bo'lmagan pul birligi" (IAIL, 2022, 370); *qattiq valyuta* - "qat'iy kursdagi qiymati o'zgarmaydigan valyuta" (IAIL, 2022, 266); - qattqlik narsaga xos xususiyat bo'lib, yana narsaga ko'chirilgan;

Quyidagi metaforik birikmalar terminlar ham bir xil qolipda hosil qilingan bo'lib, aniq otlarga xos xususiyat mavhum otlarga belgi-xususiyat o'xshashligi asosida ko'chirilgan: *ochiq iqtisodiyot* - "iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlari xalqaro tovarlar va xalqaro moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan soha" (IAIL, 2022, 254). Shuningdek, *soliqdan qochish* - "qonuniy to'lanadigan soliqlar miqdorining sun'iy ravishda pasaytirilishi" (IAIL, 2022, 294); *bozorga chiqish* - "yaratilgan tovar va xizmatlarning bozorda dastlabki taklif bilan paydo bo'lishi" (IAIL, 2022, 55) terminlarida ham shaxsga xos xususiyat harakatga ko'chirilgan.

Xullas, metaforik sodda birikma terminlarda tobe yoki hokim qism vazifasidagi shaxs, xalq, narsa, o'rin-joy ifodalovchi leksemalarga xos xususiyatlar undan boshqa tushunchalarga o'xshashlik asosida ko'chirilib hosil qilinadi. Metaforik jarayonga uchragan leksema birikma termindagi asosiy tushunchani ifodalab keladi. Metaforik

⁵ Будагов Р.А. Введение в науку о языке: учебное пособие для студентов филологических факультетов университетов и пединститутов. – М.: Государственно учебно-педагогическое издательство министерства просвещения, 1958. – С. 48-51.

sodda birikma terminlarning ko'pchiligining birikishi qolipi, metaforiklashish mexanizmida o'xshashlik, birxillik kuzatiladi. Xususan, ot+ot, ot+fe'l qolipidagi birikuvlarda ko'pincha hokim qism metaforik jarayonga tortiladi, sifat+ot qolipidagi birikuvlarda esa tobe qismning metaforiklashgan leksemadan tashkil topishi ma'lum bo'ldi. Bunday qolipdagi sodda metaforik terminlardagi tobe qismning metaforiklashib kelib, ko'proq hokim qismdan anglashiladigan tushunchani aniqlashtirish, izohlash vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухамедова С., Широнова У., Наримова Г. Банк-молия терминларининг ўзбек тилидаги изоҳли луғати. - Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2020. - Б.48.
2. Нарходжаева Х. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусияти: Филол. фан. номз. дисс. автореф. - Тошкент, 2017. 13-бет.
3. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти (умумий ўрта таълим мактабларининг дарсликлари асосида): Филол. фан. фалс. д-ри. дисс. автореф. - Тошкент, 2019. - Б. 15.